

تأثیر فضای مجازی بر روابط عاطفی بین اعضای خانواده

زهرا صادقی^۱، زهرا شیرانی^۲، فرزانه حسینی^۳، رضوان نعمتیان^۴

مدرسه علمیه ریحانه اصفهان

چکیده

دو سویه بودن فضای مجازی از سویی سبب افزایش سرعت و سهولت امور گردیده است و از سوی دیگر با دربرداشتن آسیب‌هایش، سبب دگرگونی‌هایی در ساختار روابط بین اعضای خانواده گردیده است. این تحقیق در صدد بیان تأثیر فضای مجازی بر روابط بین اعضای خانواده است که با روش کتابخانه‌ای به شرح این روابط در سه محور تأثیر فضای مجازی بر روابط بین زوجین، تأثیر فضای مجازی بر روابط بین والدین و فرزندان و تأثیر فضای مجازی بر روابط بین فرزندان با یکدیگر پرداخته است. نتایج حاکی از اینست که فضای مجازی با دارا بودن آسیب‌هایش، سبب خدشه‌دار نمودن روابط اعضای خانواده در قالب کاهش روابط عاطفی بین اعضای خانواده شده است. در پی بیان آسیب‌ها فضای مجازی، اشاره‌ای به راهکارهای مصونیت از این فضای شده است که این راهکارها جهت ارتقاء سطح بینش افراد است. به کارگیری و عملی کردن راهکارها موجب ایصال جامعه‌ای سرآمد توأم با خانواده‌هایی با روابط عاطفی سالم خواهد شد.

کلید واژه‌ها: روابط عاطفی، خانواده، فضای مجازی.

^۱ دانش‌آموخته سطح سه، Zahrasadegee@yahoo

^۲ دانش‌پژوه سطح دو، Zahra.shirani@gmail.com

^۳ دانش‌پژوه سطح دو، Farzaneh.hoseiney@gmail.com

^۴ دانش‌پژوه سطح دو، Rezvan.nematiyan@gmail.com

خانواده نخستین نهادی است که فرد از ابتدای تولد تا پایان زندگی در آن به سر می برد، در نتیجه تعامل با اعضای خانواده بر رشد یا انحطاط افراد تاثیر می گذارد. عوامل متعددی بر میزان تعاملات اعضا موثر است که می توان به نقش اینترنت و شبکه‌ی اجتماعی فیس‌بوک اشاره نمود. نفوذ سریع و افزایش تعداد کاربران فیس‌بوک در میان نسل جوان و به خصوص دانشجویان، غیرقابل اغماض است لذا شبکه‌ی اجتماعی فیس‌بوک توانسته است بر کیفیت شکل‌گیری روابط اجتماعی در میان جوانان و ارزش‌های خانواده تاثیر گذارد. هر چه میزان استفاده از شبکه‌های مجازی در فضای خانواده بیشتر باشد، تعاملات کاهش یافته و سرمایه اجتماعی پیوندی در خانواده رو به زوال می‌رود.^۱

والدین آگاه و وظیفه‌شناس، با اتخاذ مناسب‌ترین شیوه‌های تربیتی و روش‌های رفتار با کودک، نوجوان و جوان، با تکریم شخصیت ایشان، بر قراری رابطه‌ای محترمانه و دوستانه متقابل و دور از هر گونه رابطه حاکمانه و آمرانه و پرهیز از رفتارهای پر خاشگرانه، تنبیه‌گرانه و تحقیرآمیز، اعتماد کامل فرزند را جلب نموده که در این صورت فرزندان از هر گونه آسیب‌پذیری اجتماعی مصونیت می‌یابند و با آرامش روان و اعتماد به نفس، مسیر پیشرفت و کمال شخصیت را می‌پیمایند.^۲

اگر پدر و مادر با فرزندان خود پیوند فکری و روحی برقرار سازند، بهتر می‌توانند نقش ارشادی و تربیتی خود را ایفا کنند و وقتی نوجوانان به محیط گرم خانواده جذب شوند و ارتباط و پیوند محکمی با خانواده داشته باشند، از بسیاری آفت‌ها در امان می‌مانند.^۳

با سیری در پیشینه‌ی مطالعات مربوط با این پژوهش به این رسیدیم که پژوهش‌های فراوانی به فضای مجازی، آسیب‌های فضای مجازی و راهکارهای مقابله با این آسیب‌ها پرداخته‌اند و مطالعات معدودی در حوزه تاثیر فضای مجازی بر روابط عاطفی اعضای خانواده انجام شده است.

به منظور برخورداری از زندگی سالم اجتماعی، حاکمیت ارزش‌های الهی و انسانی، پویایی اجتماعی و مصونیت نهادهای بزرگ جامعه، وجود خانوادگی سالم ضروری و اجتناب‌ناپذیر است. برای تحقق این مهم، تلاش نویسنده در کتاب «آسیب‌شناسی خانواده» بر این بوده است که پس از ارائه‌ی برخی مفاهیم کلی بحث، آسیب‌های مختلف احتمالی در حوزه‌های اعتقادی، حقوقی، فرهنگی، جسمی، روحی- روانی، اجتماعی و اقتصادی مربوط به خانواده را ارائه نماید.^۴

^۱ . نوغانی و دیگران، تاثیر فیس بوک بر کاهش سرمایه اجتماعی پیوندی در خانواده، ۱۳۹۱

^۲ . کوثری، یدالله، بهداشت روانی خانواده، ص ۶۸

^۳ . کوثری، یدالله، بهداشت روانی خانواده، ص ۶۹

^۴ . ویسی، آسیب‌شناسی خانواده و راه‌های پیشگیری از آن، ۱۳۹۳.

خانواده و چگونگی ارتباط والدین با فرزندان، کانون احیای ویژگی‌های فردی آنان است. خانواده، تأثیرگذارترین محیطی است که می‌تواند قابلیت‌های درونی افراد را پروراند و شخصیت و استعداد آن‌ها را از قوه به فعلیت درآورد. پژوهشگر کتاب «گفتارهایی در رابطه با روابط والدین با فرزندان» کوشیده است از متون دینی، آموزه‌ها و دست‌مایه‌های گران سنگی فراهم آورد تا با استعانت از این آموزه‌ها، در تنظیم رفتار والدین و فرزندان و هموارسازی تربیت دینی، گام‌های مؤثرتری برداشته شود.^۱

از نظر حسینی نویسنده کتاب «راهکار برقراری روابط سالم و سازنده در خانواده» اساساً برخورد سالم و سازنده اعضای خانواده، احترام متقابل نسبت به یکدیگر و خیرخواهی برای خویشاوندان در تکوین شخصیت فرزندان جایگاه ویژه‌ای دارد. این نویسنده در بخش اول به کلیات روابط، در بخش دوم به انواع روابط اعضای خانواده و در بخش سوم به نقد و بررسی تأثیر روابط اعضای خانواده در فیلم‌ها و سریال‌ها پرداخته است.^۲

در نوشته‌ای پس از طرح جایگاه خانواده به عنوان مهم‌ترین واحد اجتماعی، پدیدآیی فن‌آوری‌های اطلاعات و ارتباطات، ظهور اینترنت و گسترش فراگیر شبکه‌های اجتماعی و طرح آن‌ها در قالب فرصت‌ها و تهدیدها به آسیب‌های نوپدید ناشی از ماهواره، بازی‌های رایانه‌ای، تلفن همراه و اینترنت پرداخته شده است. ضمن برجسته ساختن اهمیت نهاد خانواده و مورد تهدید قرار گرفتن آن از سوی شبکه‌های اجتماعی، پیشنهاداتی به منظور آشنایی هر چه بیشتر خانواده‌ها با تهدیدات فضای مجازی و استفاده صحیح از فضای مجازی ارائه شده است.^۳

عطایی با توجه به اهمیت فرهنگ شفاهی افراد در خانواده‌ها، پژوهش خود را با دو شاخص ارتباط شفاهی و ادبیات شفاهی بین والدین و فرزندان و بین همسری سنجیده است و نتایج، حاکی از آن است که کیفیت و کمیت استفاده از فضای مجازی، بر ارتباط شفاهی خانواده تأثیر داشته است بطوری که هرچه میزان استفاده از فضای مجازی بیشتر باشد کمیت و کیفیت ارتباط شفاهی که ناشی از ارتباط افراد در دنیای واقعی و ارتباطات رودررو است، کاهش پیدا می‌کند.^۴

ضعف سواد رسانه‌ای خانواده در استفاده از فضای مجازی موجب بروز مشکلاتی چون سوءظن و بدبینی، تشویش و اضطراب، بی‌اعتمادی و نابودی روابط خانواده می‌شود. نویسنده مقاله «راهکارهای اخلاقی قرآنی در ارتقای سواد استفاده از فضای مجازی در خانواده» نظر شهید صدر را مبتنی بر استفاده کاربردی از آیات، برای شناخت نیازها و سوال‌های روز می‌داند و رسالت اسلام و قرآن، پاسخ‌گویی به این سوال‌ها و رفع نیازهای روز است.^۵

۱. جوهری، گفتارهایی در رابطه با روابط والدین با فرزندان، ۱۳۸۸.

۲. حسینی، داوود، راهکار برقراری روابط سالم و سازنده در خانواده، ۱۳۸۴.

۳. ابراهیم‌پور و خزایی، آسیب‌های نو پدید؛ شبکه‌های اجتماعی مجازی در کمین خانواده ایرانی، ۱۳۹۱.

۴. عطایی، تحلیل جامعه‌شناختی تأثیر فضای مجازی بر ارتباطات افراد در خانواده‌ها (مورد مطالعه: شهر اصفهان)، ۱۳۹۴.

۵. پرچم و علی‌بالایی، راهکارهای اخلاقی قرآنی در ارتقای سواد استفاده از فضای مجازی در خانواده، ۱۳۹۶.

موسوی با توجه به گسترش روزافزون کاربرد تلفن همراه و تاثیرات احتمالی آن بر نهادهای اجتماعی خانواده، رابطه میان نحوه استفاده از تلفن همراه و اعتماد متقابل زناشویی را در دستور کار پژوهش خود قرار داده است؛ بر اساس یافته‌های تحقیق وی، هر چه میزان استفاده روزانه زن و شوهرها از تلفن همراه و تنوع و تعداد افرادی که زوج یا زوجة از طریق تلفن همراه با آنان در ارتباط هستند، بیشتر باشد، از میزان اعتماد متقابل آنان به یکدیگر کاسته می‌شود و همین‌طور بالعکس.^۱

در بین تمام نهادها و گروه‌های اجتماعی، خانواده نقش خاص و بسزایی دارد. خانواده به عنوان واحدی عاطفی - اجتماعی، کانون رشد و تکامل، التیام و شفادهنده است. در خانواده‌های سالم طیف گسترده‌ای از احساسات مجال بروز می‌یابند در صورتی که در خانواده‌های ناسالم صمیمیت از میان اعضا آن رخت بر بسته است.^۲

درسال‌های اخیر استفاده از اینترنت و ابزارهای نوین تکنولوژی، به بخش جدایی ناپذیر از زندگی اجتماعی بشر تبدیل شده است و خانواده نیز به عنوان یکی از اصلی‌ترین نهادهای اجتماعی مستثنا از این تاثیرات نبوده است. تغییرات محسوس در نقش‌ها و تکالیف و انتظارات افراد در خانواده‌ها نشانگر این است که ورود رسانه‌ها، انتظارات نقش‌ها را در خانواده دگرگون نموده است.^۳

هدف این پژوهش، تاثیر فضای مجازی بر روابط عاطفی بین تمامی اعضای خانواده است که در سه محور زیر مورد بررسی قرار گرفته است:

۱. تاثیر فضای مجازی بر روابط بین زوجین
 ۲. تاثیر فضای مجازی بر روابط بین والدین و فرزندان
 ۳. تاثیر فضای مجازی بر روابط بین فرزندان با یکدیگر
- در ادامه هر یک از موارد شرح داده خواهد شد.

مفهوم شناسی

مفاهیم ذکر شده در زیر به دلیل نزدیک بودن محتوایشان، اکثر اوقات به صورت نادرست به جای همدیگر استفاده می‌شود بنابراین نباید این مفاهیم را با یکدیگر اشتباه گرفت.

• فضای مجازی (سایبری)

^۱ . موسوی، تحلیل رابطه میان الگوی استفاده از تلفن همراه و اعتماد متقابل زناشویی، ۱۳۹۲

^۲ . موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره)، نشریه معرفت، ج ۹۴، ص ۸

^۳ . بهادری و دیگران، ارتباط فضای مجازی و طلاق عاطفی همسران، پژوهش‌های جامعه‌شناختی، ۱۴۰۰

فضای سایبری^۱، ریشه در سایبرنتیک^۲ دارد که از یونان باستان^۳ kybernētē به معنای فرماندار^۴ یا راننده^۵ مشتق شده است. گرچه هنوز هیچ تعریف رسمی کاملاً موافقی درباره فضای مجازی وجود ندارد ولی به عنوان یک تجربه اجتماعی، افراد می‌توانند با استفاده از این شبکه جهانی، تعامل، تبادل ایده، به اشتراک‌گذاری اطلاعات، ارائه پشتیبانی اجتماعی، انجام کار، اقدامات مستقیم، ایجاد رسانه‌های هنری، بازی کردن، مشارکت در بحث‌های سیاسی و غیره را انجام دهند.^۶

• شبکه رایانه‌ای

"شبکه"^۷ از نظر لغوی به "هر چیز سوراخ سوراخ" یا "تورکار" اطلاق می‌شود^۸ و از نظر اصطلاحی به اتصال دو یا چند سیستم (مانند کامپیوتر، لپ‌تاپ، و...) با توانایی رساندن و دریافت داده گفته می‌شود.^۹

• اینترنت

معنای لغوی "اینترنت"^{۱۰} برابر "تارکده" یا "رایاتار"^{۱۱} اصطلاحاً یک سامانه ارتباطی جهانی برای داده‌ها، زیرساخت‌های نرم‌افزاری^{۱۲} و سخت‌افزاری^{۱۳} است که رایانه‌ها^{۱۴} را در سراسر جهان به یکدیگر متصل می‌سازد.^{۱۵}

• وب جهان‌گستر

وب (جهان وب، وب جهان‌گستر، تارِ جهان‌گستر) مخفف World Wide Web^{۱۶} تار یک سامانه اطلاعاتی از پرونده‌های ابرمتنی^{۱۷} هم‌بسته است، که از شبکه جهانی اینترنت دسترسی‌پذیر هستند.^{۱۸}

• تلفن همراه

-
- ۱ . Cyber space
 - ۲ . Cybernetics
 - ۳ . κυβερνήτης
 - ۴ . Steersman
 - ۵ . Pilot /Rudder derived
 - ۶ . ویکی‌پدیا، وب جهان‌گستر، ۲۶ فوریه ۲۰۲۱، <https://fa.wikipedia.org>
 - ۷ . network
 - ۸ . دیکشنری آنلاین آبادیس، <https://abadis.ir>
 - ۹ . ویکی‌پدیا، شبکه رایانه‌ای، ۷ مارس ۲۰۲۱، <https://fa.wikipedia.org>
 - ۱۰ . Interconnected network مخفف
 - ۱۱ . دیکشنری آنلاین آبادیس، <https://abadis.ir>
 - ۱۲ . Software
 - ۱۳ . Hardware
 - ۱۴ . Computer
 - ۱۵ . ویکی‌پدیا، اینترنت، ۳۳ مارس ۲۰۲۱، <https://fa.wikipedia.org>
 - ۱۶ . WWW
 - ۱۷ . Hypertext: متنی بر صفحه نمایشگر با قابلیت ارجاع به متون یا داده‌های دیگر، جهت دسترسی سریع، از طریق ابرپیوند
 - ۱۸ . ویکی‌پدیا، وب جهان‌گستر، ۱۵ مارس ۲۰۲۱، <https://fa.wikipedia.org>

با مدیریت و بکارگیری راهکارهای عملی می‌توان به بهبود روابط بین فرزندان که یکی از دغدغه‌های مهم والدین هست، کمک شایانی نمود.

نتیجه‌گیری

خانواده خشت بنای جامعه و کانون اصلی بروز و ظهور عواطف انسانی و نیز حفظ روابط خویشاوندی است. فضای مجازی سبب تغییر ساختارها و فرآیندهای ارتباطی اعضای خانواده شده است. از یک سو فضای مجازی باعث سهولت در انجام کارها شده است و از سوی دیگر موجب تضعیف اقتدار والدین و همسر در خانواده، مخدوش نمودن روابط عاطفی میان اعضای خانواده و دور شدن افراد از کانون گرم خانواده و انزوای آن‌ها در فضای حقیقی گردیده است.

کمرنگ شدن روابط عاطفی درون خانواده بیانگر پیوند روزافزون افراد با فضای مجازی است که در حال گسترش و تعمیق است و عدم آگاهی کافی درباره‌ی فضای مجازی می‌تواند آسیب‌های زیان‌باری را برای خانواده و روابط اعضای آن در پی داشته باشد.

نوشتار حاضر کوشیده است ضمن بیان تاثیر فضای مجازی بر روابط اعضای خانواده در سه محور روابط بین زوجین، روابط بین والدین و فرزندان و روابط بین فرزندان با یکدیگر، آسیب‌هایی که این فضا بر روی روابط بین اعضای خانواده دارد را بررسی نموده است؛ همچنین پیشنهادهایی برای عدم ابتلا یا برون رفت از این آسیب‌ها ارائه گردیده است.

یکی از تاثیرات فضای مجازی، تقلیل و کاهش روابط عاطفی بین اعضای خانواده است؛ اعضاء خانواده با عنایت به آسیب‌های موجود در این فضا و آگاهی یافتن از این آسیب‌ها می‌توانند بستری مناسب جهت ارتباطات مطلوب و شایسته فراهم آورند و به دنبال آن شاهد اعتلا و رشد ارتباطات خانواده‌ها خواهیم بود. به امید شناخت صحیح افراد از فضای مجازی و چگونگی استفاده صحیح از آن برای حفظ جامعه‌ای سالم با پیوندهای درون خانوادگی محکم.

۱. قرآن مجید.
۲. ابراهیم‌پور کومله، سمیرا؛ خزایی، کامیان؛ آسیب‌های نو پدید؛ شبکه‌های اجتماعی مجازی در کمین خانواده ایرانی، ۱۳۹۱.
۳. اخوی، رضا، محتوای دانش‌آموزی دوره ابتدایی ویژه مبلغان طرح نشاط معنوی، نشر: قم: مجتمع فرهنگی آموزشی معاونت فرهنگی و اجتماعی سازمان اوقاف و امور خیریه، ج ۲، بهار ۱۳۹۷.
۴. اکبری، فیروز، تلفن همراه (۲) - آسیب‌شناسی اجتماعی، مجله حصون، شماره ۲۳، ۱۳۸۹.
۵. بهادری، مریم؛ ملکیان، نازنین؛ هاشم‌زهی، نوروز؛ ارتباط فضای مجازی و طلاق عاطفی همسران، پژوهش‌های جامعه‌شناختی، ش ۲، سال پانزدهم، تابستان ۱۴۰۰.
۶. پرچم، اعظم؛ علی‌بالایی، آسیه؛ راهکارهای اخلاقی قرآنی در ارتقای سواد استفاده از فضای مجازی در خانواده، فصلنامه علمی-ترویجی در حوزه اخلاق، سال هفتم، شماره ۲۸، زمستان ۱۳۹۶.
۷. جوهری، شکیباسادات، گفتارهایی در رابطه با روابط والدین با فرزندان، نشر: قم: دفتر عقل، مرکز پژوهش‌های اسلامی صداوسیما، ۱۳۸۸.
۸. حاج محمدی، فرشته؛ حاج محمدی، سمیرا؛ تاثیرات اخلاقی استفاده از فضای مجازی بر پیوند زناشویی و روابط فرزندان در خانواده، فصلنامه علمی-ترویجی در حوزه اخلاق، ش ۲۷، سال هفتم، زمستان ۱۳۹۶.
۹. حاجی محمدی، علی؛ بیچرانلو، عبدالله؛ رسانه‌های نوین و تحولات بین‌المللی، نشر: قم: صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، مرکز پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۹۳.
۱۰. حسینی، داوود، راهکار برقراری روابط سالم و سازنده در خانواده، نشر: قم: مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما، ۱۳۸۴.
۱۱. خطیب، سیدمهدی، مهارت‌های زندگی، نشر: قم: موسسه علمی فرهنگی دارالحديث، سازمان چاپ و نشر، ۱۳۹۶.
۱۲. دانشمند، مهدی، تربیت، خانواده و سبک زندگی اسلامی، نشر: دیجیتالی، ۱۴۰۰.
۱۳. رحمتی، حسینعلی، ضعف سواد خانواده در استفاده از فضای مجازی و پیامدهای اخلاقی آن، فصلنامه علمی-ترویجی در حوزه اخلاق، سال هفتم، شماره ۲۸، زمستان ۱۳۹۶.
۱۴. رضائزاد، عزالدین؛ فاخری، علیرضا، اخلاق خانواده، نشر: بی‌جا: اداره آموزشگاه عقیدتی سیاسی نمایندگی ولی فقیه، ج ۲، ۱۳۷۹.
۱۵. سقلاطونی، مریم، به رنگ زندگی: زیرنویس‌ها و پیام‌های کوتاه «ویژه زن و خانواده»، نشر: قم: صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، مرکز پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۹۱.
۱۶. سوژه سخنرانی فاطمیه، جمعی از نویسندگان مجله مبلغان [به سفارش] معاونت تبلیغ و آموزش‌های کاربردی حوزه علمیه قم، نشر: قم: حوزه علمیه قم، مرکز مدیریت، ۱۳۹۴.
۱۷. شاه محمدپور، صمد، چگونه فرزندان خود را درک کنیم؟، نشر: قم: میراث انبیاء (ع)، ۱۳۹۶.

۱۸. شجاعی جشوقانی، ریحانه؛ احمدی علون آبادی، احمد؛ جزایری، رضوان السادات؛ اعتمادی، عذرا، واکاوی معنایی آسیب‌های برآمده از فضای مجازی در روابط بین زوجین در شهر اصفهان، دانش و پژوهش در روانشناسی کاربردی، سال نوزدهم، شماره ۳، پاییز ۱۳۹۷.
۱۹. شفیعی سروسستانی، ابراهیم، رسانه ملی و تغییر سیاست جمعیتی: مسئله‌شناسی، راهبردها و سیاست‌ها (مجموعه گفت و گو)، نشر: قم: صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، مرکز پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۹۱.
۲۰. صادقی، محمود، فقه و زندگی ۳۳: احکام رایانه و اینترنت، نشر: قم: نشر معروف، ۱۳۹۴.
۲۱. عطایی، پری؛ تحلیل جامعه شناختی تاثیر فضای مجازی بر ارتباطات افراد در خانواده‌ها (مورد مطالعه: شهر اصفهان)، دومین کنفرانس بین‌المللی علوم رفتاری و مطالعات اجتماعی، اسفندماه ۱۳۹۴.
۲۲. فاخری، علیرضا؛ منتظری، محمدحسین؛ اخلاق خانواده، نشر: تهران: سپاه پاسداران انقلاب اسلامی نمایندگی ولی فقیه اداره آموزش‌های عقیدتی سیاسی، ۱۳۷۸.
۲۳. فجری، علیرضا؛ فجری، محمد مهدی؛ راهکارهای صیانت از خانواده در برابر آسیب‌های فضای مجازی، فصلنامه علمی-ترویجی در حوزه اخلاق، سال هفتم، ش ۲۸، زمستان ۱۳۹۶.
۲۴. قانع، مهدی، قواعد زندگی، نشر: مشهد: آستان قدس رضوی شرکت به نشر، ۱۳۹۶.
۲۵. کفاشی، مجید، عوامل اجتماعی و فرهنگی موثر بر شکاف نسلی جوانان شهر تهران، فصلنامه علمی-پژوهشی زن و جامعه، سال ششم، شماره اول، بهار ۱۳۹۴.
۲۶. کوثری، یدالله، بهداشت روانی خانواده، نشر: قم: زمزم هدایت (وابسته به پژوهشکده علوم اسلامی امام صادق (ع))، ۱۳۹۰.
۲۷. محسنی، منوچهر؛ دوران، بهزاد؛ سهرابی، محمد هادی؛ بررسی اثرات استفاده از اینترنت بر انزوای اجتماعی کاربران اینترنت (در میان کافی‌نت‌های تهران)، مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره هفتم، ش ۴، زمستان ۱۳۸۵.
۲۸. مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، فهرست کتابخانه تخصصی آیت‌الله بروجردی (ره) قم (پایان نامه های حوزوی)- واحد تحقیقات کتابخانه آیت الله بروجردی (ره)، ۱۳۸۷، نشر دیجیتالی: اصفهان: مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، ۱۳۹۷.
۲۹. مرکز رسیدگی به امور مساجد، فروغ مسجد: ۸: مسجد و خانواده، نشر: قم: مرکز رسیدگی به امور مساجد، ۱۳۹۳.
۳۰. موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ع)، نشریه معرفت، قم: موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ع)، ج ۹۴، ص ۸، ۱۳۸۴.
۳۱. موسوی، کمال‌الدین؛ موسوی، علی؛ تحلیل رابطه میان الگوی استفاده از تلفن همراه و اعتماد متقابل زناشویی، ۱۳۹۲.
۳۲. نجفی، یوسف؛ نیرومند، لیلا؛ رابطه تلگرام با بروز فردگرایی در خانواده‌ها (مطالعه موردی: خانواده‌های شهر زنجان)، مجله مدیریت رسانه، شماره ۲۵، آذرماه ۱۳۹۵.
۳۳. نشریه معرفت، موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ع)، ج ۱۹۲ و ج ۱۸۱، ۱۳۷۰.
۳۴. نوغانی، محسن؛ چرخ زرین، مرتضی؛ صادقی، عطیه؛ تاثیر فیس بوک بر کاهش سرمایه اجتماعی پیوندی در خانواده، نخستین کنگره ملی فضای مجازی و آسیب‌های اجتماعی نوپدید، تهران، ۱۳۹۱.

۳۵. ویسی، غلامرضا، آسیب‌شناسی خانواده و راه‌های پیشگیری از آن، نشر: تهران: سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، نمایندگی ولی فقیه، مرکز تحقیقات اسلامی، ۱۳۹۳.
۳۶. یآوری وثاق، مهدیه، نقش رسانه در آگاهی بخشی سیاسی و اجتماعی، نشر: قم: صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران، مرکز پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۹۱.